

Хромов Костянтин
незалежний дослідник
(Боярка) Україна
tukatimur@gmail.com

Kostyantyn Khromov
Independent Researcher
Bojarka, Ukraine
tukatimur@gmail.com

**БЛУКАЮЧИ ШЛЯХАМИ «VIA TATARICA»
(проблеми визначення торгових шляхів джучидської доби на теренах сучасної України)**

**WANDERING ALONG THE ROADS «VIA TATARICA»
(Problems of determining the trade routes of the Juchid era in the territory
of modern Ukraine)**

Анотація

У статті представлено критичний аналіз визначеного в останніх дослідженнях ймовірного маршруту сухопутного торгового шляху «Via Tatarica». Розглянуто мотивацію використання назви шляху латиницею та обґрунтовано пропозицію повернутися до старого позначення: «Татарський шлях». Запропонований у недавньому дослідженні Л. В. Воротинцева маршрут, нанесено на мапу регіону для візуального розгляду та критики (мапа 1).

Схарактеризовано ймовірний час існування *Татарського шляху*, зокрема й за нумізматичними джерелами. Для наукового аналізу взяті відомі знахідки мідних монет часів Абдаллаха (1367 – 1370), що мають розповсюдження на дійсному маршруті торгового шляху від Азака та Кафи до фортеці Баликлея¹. Відповідно до мапи, від вказаної фортеці відкривається можливість проїзду суходолом по вододілу басейнів річок Дніпро та Південний Буг. Прийнято до уваги, що наявність у масових знахідках декількох типів мідних монет з ім'ям хана Абдаллаха (1367 – 1370) можуть слугувати для визначення напрямків торгових шляхів регіону в третій чверті XIV ст.

Визначено, що час існування сухопутного торгового шляху із Криму до Львова зазначеним маршрутом не виходить за межі 1320 – 1390-х рр. Зазначено, що напрямок шляху від Перекопу до Солгата та Кафи є відгалуженням від основного напрямку північної гілки міжнародного сполучення, відомого під назвою «Великий шовковий шлях». Частина маршруту, яка й мала назву «Татарський шлях», починалася з Азаку й шла через західну частину Улуса Джучі до Львова. Запропоновано розглянути можливість маршруту, яким проходила ділянка шляху повз Азовське та Чорне море з переправою через річку Дніпро між початком Кінбурнської коси на лівому березі лиману та Аджигольською балкою, що між селами Дмитрівка та Солончаки Очаківського району Миколаївської області на правому березі лиману й далі вододілом річок до м. Кам'янець.

Зроблено стислий огляд монетної справи в Улусі Джучі за часів хана Токти (1290 – 1312). Показано, що данги Токти, карбовані в Сараї у 1310 р. досить масово зустрічаються у скарбах, датованих 1350 – 1360ми рр. Те саме стосується й срібних дангів двох наступних правителів Улусу Джучі. Наявність таких монет у знахідках та дангів будь-якого року карбування часів Узбека (1313 – 1341) та Джанібєка (1342 – 1357) також унеможливають датування археологічних пам'яток за датами правління цих ханів.

Чи не найперше для грошового обігу Улуса Джучі розглянуто терміносистеми, що складають основу грошової справи на території Північного Причорномор'я, що існували за добу

¹ Піворович С.Б. Монети і скарби півдня України. Херсон. 2008 р. 196 с.

існування Улусу Джучи. Визначено неможливість ототожнення грошово-вагової одиниці *asper baricati* та монетного номіналу *джучидський диртам*.

Ці терміни існують у різних терміносистемах та означають різні поняття. Інколи їхні вагові характеристики можуть збігатися, але навіть за таких умов між ними не можна ставити знак рівності.

Зважаючи на дані грошового обігу регіону, запропоновано змінити загальноприйняте датування пам'ятників та історичних подій добою «кінець XIII – XIV століття». При критичному підході до джерел встановлено, що таке широке датування розпадається та найчастіше встановлюється такий час, що починається з 30-40 рр. XIV ст. та має різні верхні дати свого існування. Так, на прикладі нумізматики пам'яток з розкопок городища Торговиця можна встановити, що у XIV ст. це місто, за даними нумізматики, (мідні монети, датовані роками правління хана Джанібєка (1342 – 1357)), існувало лише у 1340 – 1360 рр.

Використання знань інших галузей історичної науки, зокрема таких, як нумізмістика та картографія, вимагає залучення до вивчення пам'яток фахівців із цих галузей.

Annotation

The aim of the study. Determination of the geographical direction and time of existence of the «Via Tatarica» trade road. An overview of methodological approaches to the use of data from numismatics and written sources.

Designation of cities from the list of trade road «Via Tatarica» on the map. For greater clarity, part of the region map was used.

A brief overview of the stages of the coinage in Ulus Juchi during the reign of Toqtu khan (1290-1312). Cautions against the dating of any monuments at the end of the 13th century in the presence of unattributed coins bearing the name of this khan. Suggestions for dating the existence of the «Via Tatarica» trade road with reliable sources.

Main results of the study. The geographic location of the cities listed on the «Via Tatarica» trade road illustrates the inappropriate use of this road.

Identification of inconsistency between the terms «asper baricati» in the terminology of Genoese notarial documents and «juchid dirhams» among the coin denominations.

A brief overview of the term system of Genoese notarial acts does not allow the sign of equality between the money-weight term “asper baricati” and the name of the coin denomination Ulus Juchi – «dirham», or any other. These are different terms that exist in different terminology systems and define different concepts. Sometimes their weight characteristics may coincide, but even under such conditions it is impossible to place an equal sign between them.

The coin case of Ulus Juchi during the reign of Toqtu khan (1290-1312) has two distinct periods. They are separated by money reform, held in 1310. The essence of this reform – the replacement of a large number of money and weight systems and coin systems into a single system, based on several units of weight and the only coin denomination – dang. Silver coins – dangs with the name of Toqtu khan, which were minted in Saray in 1310, are well known among the numerous treasures. These treasures are often dated to the middle or second half of the 14th century on the coins of the third quarter of the 14th century. Most modern scientific research on archeological monuments, which is on the list of this work, in particular at Torgovytsi, does not have a clear definition of the types and time of minting silver coins with name of Toqtu khan. Therefore, such data cannot be used to date the monument from the beginning of the reign of the khan, that is, the end of the 13th century. Moreover, the presence in the finds of coins in 1310 minting at all cannot surely testify that they fell into the archaeological layer precisely during the reign of Toqtu khan.

Changing the standard dating of monuments and historical events of the «end of the 13th – 14th c.»). Often, in a critical approach, such a broad dating disintegrates and establishes a more realistic time that

begins with 40-80 years of the 14th c. The use of knowledge in other branches of historical science, such as numismatics and cartography, requires the involvement of specialists from these fields to be attracted.

For the first time, the use of the term «asper baricati» is considered in the light of a given term system, which forms the basis of monetary case in the territory of the Northern Black Sea Coast. It is clearly stated that the term «asper baricati» has no dials with any coins denomination of Juchids. Briefly and affordably, the peculiarities of the coin case in Ulus Juchi during the reign of Toqtu khan (1290-1312) are considered. It is response to the impossibility of dating events and monuments during the reign of this khan, based on insufficiently attributed or no dated coins, which are used in modern historiography.

Ключові слова: грошова система; терміносистема; «asper baricati», Генуя, Північне Причорномор'я, Улус Джучи, Великий шовковий шлях, Татарський шлях «Via Tatarica».

Keywords: monetary system; system terms; Genoa; “asper baricati”; Great Silk Road; Northern Black Sea Region; Ulus Juchi; «Via Tatarica».

В останні роки маємо ряд наукових праць, в яких досліджено торгові шляхи на теренах сучасної України у період джучидської доби (середина XIII – перша половина XV ст.). Насамперед, це стосується реконструкцій маршруту сухопутного торгового шляху вздовж північного узбережжя Чорного моря, який мав напрямом від Кримських міст до Львова. В дослідженнях цей шлях називають «Via Tatarica», або *Татарський шлях*¹.

Чи можна розглядати цю назву лише як власну назву конкретного маршруту? Адже лапки та латиниця у назві, відповідно до сучасного правопису, вказують на саме таку трактовку назви. Наведемо кілька прикладів. Праця з назвою «La Via Tatarica» показує загалом грошовий обіг у Північному Причорномор'ї у XIII – XVI ст. та не містить жодної вказівки на маршрут шляху², розглядаючи таку назву як сукупність усіх контактів Європи з *Татарським світом*. У інших випадках реконструкція маршруту виглядає примітивною та ніяк не аргументованою джерелами³. Ще одна частина дослідників взагалі вживають назву у множині – *Татарські шляхи*, хоча і для більш пізнього часу їх існування⁴.

Не відволікаючись на розгляд можливих значень назви Татарський шлях між загальним напрямком торгівельних відносин (route), сукупністю торгових та військових шляхів із Орди та цілком конкретним шляхом, що існував за визначеним маршрутом (road) у золотоординський час, ми спробували проаналізувати лише декілька останніх досліджень, що вивчали цей шлях саме у другій його якості (road).

¹ Арсланов А. М. Сухопутные торговые маршруты в западной торговле Золотой Орды второй половине XIII – первой половины XIV в. Грамота. № 6 (44) Ч. II. Тамбов. 2014. С. 15-18; Воротынцев Л. В. Татарский торговый путь («Via Tatarica») в системе международной торговли XIII – XV вв. Золотоординское обозрение. Т. 7, № 1. Казань, 2019. С. 77-89; Козубовський Г. А. Дані нумізматички про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. Археологія. № 3. К., 2012. С. 75-82; Осипян А. Возникновение армянских торговых колоний во Львове и Каменце-Подольском и их роль в торговле со странами Причерноморья и Восточного Средиземноморья во второй половине XIII – первой половине XV в. Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 5. Мн., 2012. С. 54-84. та інші.

² Yarovaia E., Slepova T. La Via Tartarica. Lo Stile Dello Zar. Arte e Moda tra Italia e Russia dal XIV al XVIII secolo. Exhibition catalogue. Prato. Milano, 2009. 19-21.

³ Огуй А. Молдавский торговый путь: образование, расцвет, упадок (XIV–XVII вв.). Русин. № 04(22). Кишинёв: Татьяна. 2010. С. 45-61.

⁴ Кісь Я.П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. Жовтень. 1986. № 4. С. 134–136.

Ще одна прикра несподіванка виявилась у самій назві шляху латиницею. Річ у тим, що назва шляху «Via Tatarica» ніде не була відомою, за винятком праць сучасних українських та російських дослідників. Хоча, один чи два рази згадувалася в сучасних електронних засобах інформації Литви. Намагання звернутися в пошуках такої назви до праць вітчизняних дослідників початку – середини ХХ ст. виводить нас на суто слов'янську назву *Татарський шлях*. Таким чином, нами було вирішено повернутися до традиційних норм правопису.

Наприкінці липня 2019 р. побачила світ перша частина сьомого номеру наукового журналу «Золотоордынское обозрение», що видається в Казані (РТ, РФ). Одна з робіт¹ нас дуже зацікавила тим, що містила досить дивовижну, на наш погляд, інформацію щодо маршруту та часу існування одного з торговельних шляхів навколо Чорного моря, відомого нам в деяких дослідженнях, як «Via Tatarica» або *Татарський шлях*. У цьому дослідженні, зокрема в нумізматичній частині, ми побачили ряд систематичних помилок, що також досить регулярно з'являються в сучасних вітчизняних та зарубіжних наукових працях. І, звісно, нагода звернутися до їхньої загальної критики цілком співпала з можливістю представити власну точку зору на проблему та запропонувати своє бачення маршруту ланки шляху від Азака та Кафи до Кам'янця на Смотричі.

Наша невелика розвідка представляє кілька напрямів дослідження, а саме: географія, хронологія, нумізматика.

1. *Географія*. Останнє дослідження Л. В. Воротинцева² пропонує наступний маршрут сухопутного шляху «Via Tatarica» (мапа 1): Кафа → Солгат (мапа – ● 1, 2) → Таванська переправа (мапа – ● 3) → шлях (без точного позначення маршруту та місць переправи через саму велику ріку на шляху – р. Бог) вздовж чорноморського узбережжя до городища Маяки на р. Дністер (мапа – ● 4) → Ак-Керман (суч. Білгород-Дністровський) (мапа 1– ● 5) → ординське місто на теренах сучасного селища Костешти (Яловенський р-н, Молдова, далі – «Костешти») (мапа – ● 6) → Старий Орхей (далі –Шехр ал-Джадід) (мапа – ● 7) → сучасне Торговицьке городище (далі Торговиця) (мапа – ● 8) → Кам'янець (суч. Кам'янець-Подільський) → Теревівль → Золочів → Львів → далі в Польщу³.

Якщо зауважень до частини маршруту від Кам'янця до Львова практично немає, то ділянка від Перекопа й до шляху в напрямку до Кам'янця нас здивувала. Відрізок шляху між Таванською переправою на р. Дніпро та переправою через р. Дністер на городище Маяки нагадує якийсь заплутаний у міждріччі між правим берегом Дніпра біля Таванської переправи та лівим берегом Дністра в городища Маяки загальний напрямок, ніж точно визначений маршрут шляху, що на думку автора, існував більш ніж століття. Не зазначені місця переправ через річки Буг Інгулець та Інгул (якщо такі існували) та інші річки, що становлять річковий басейн Дніпра, Бугу та Дністра.

Аналізуючи запропонований маршрут, ми бачимо у ньому потребу в подвійній переправі через р. Дністер (городище Маяки та десь ще (автором це не зазначено), щоб дістатися заявленої у переліку міст на шляху Торговиці, або від Торговиці того ж Кам'янця. Додавання до цього до шляху міст, розташованих у міждріччі Дністра та Пруту, таких як Ак-Керман, «Костешти» та Шехр ал-Джедід не є, на нашу думку, логічним, та ніяк не підтверджено автором дослідження будь-якими джерелами. На нашу думку, шлях через Ак-Керман та Маяки є частиною іншого шляху, що йшов морем від Кафи до Ак-Керману й далі сухопутною дорогою правим берегом Дністра. Але річ зараз не про цей маршрут.

¹ Воротинцев Л. В. «Татарский» торговый путь («Via Tatarica») в системе международной торговли XIII – XV вв. Золотоордынское обозрение. Т. 7, № 1. Казань, 2019. С. 77-89.

² Нами взято до розгляду саме це дослідження, як найновіше, що зібрало достатньо посилань на праці сучасних науковців з даної теми.

³ Воротинцев Л. В. «Татарский» торговый путь... С.79

Не менш дивним є залучення до маршруту *Татарського шляху* до Львова міста Торговиця. Нагадаю, місто Торговиця було розташоване на р. Синя Вода (сучас. р. Синюха), що є лівою притокою Бугу (див. наведену мапу). Місто це було розташовано далеко на північний схід від Ак-Керману. Запропонований Л. В. Воротинцевим маршрут вимагав від караванів повторної подорожі від Дністра з переправою через нього й далі, через малозаселений та небезпечний відрізок шляху до Бугу та, знову ж таки, переправою через нього. Це ще не беремо до уваги численну кількість приток, які можна легко побачити на гідрографічній сітці України в Інтернеті, та які мали проходити каравани на своєму шляху.

Яке відношення це місто (Торговиця) мало до відрізка шляху «Via Tatarica», що, за твердженням автора, пролягав від Таванської переправи **вздюж** (виділено автором) берега Чорного моря до Ак-Керману а далі, на північ, вздовж р. Дністер до Кам'янця, та ще в запропонованому автором маршруту порядку просування торгових караванів нам, наразі, незрозуміло.

Чи не єдиним більш-менш вірогідним поясненням такого маршруту торгового шляху є намагання автора цієї реконструкції підтвердити існування цього *Татарського шляху* з кінця XIII ст. Так, на його думку, поселення на місці Торговицького городища датується за знайденим нумізматичним матеріалом, серед якого наявні срібні монети хана Токти (1290 – 1312) кінця XIII ст. Проте ніхто з попередніх дослідників цієї дуже цікавої археологічної пам'ятки ніколи так її не датував. Час існування пам'ятника нумізмат Г. А. Козубовський датує «кінцем першої – початком другої половини XIV ст.» згідно з відомими там знахідками, датованих мідних монет¹. Це дуже слушне спостереження вченого та цілком правильна обрана ним методика дослідження. А найбільш вірогідною датою руйнування та загибелі міста в XIV ст. залишається 1362 р. – рік битви на Синіх Водах. Загалом, час існування Торговиці у золотоординську добу дуже малий, десь з 1340-х по середину 1360-х рр., тобто 20 – 25 років. Його справжня історія, мета заснування, будівництво та плани на майбутнє, яким не довелося втілитися внаслідок руйнування під час литовської експансії Ольгерда на початку 1360-х рр., ще чекає на свого дослідника.

Слід визначити, що це не перша спроба долучити Торговицю до цього шляху. У 1967 р. це зробила дослідниця Н. О. Соболева². Таке її твердження викликало критику з боку М. Ф. Котляра³. Він у досить категоричній формі зауважив: «Недостатнє знайомство з даними письмових джерел призвело Н. О. Соболеву до необґрунтованого твердження щодо напрямків ряду торговельних шляхів Східної Європи XIV – XV ст. Наприклад, вона вважає, що *Татарський шлях* проходив через Торговицю [9], тоді як, насправді, він вів зі Львова до Кам'янець-Подільського, а звідти, через степи Північного Причорномор'я і степовий Крим, – до генуезької колонії Кафи [10]...»⁴, обґрунтовуючи своє твердження через посилання на *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*⁵.

Ні про яке існування сухопутного торговельного шляху між Солгатом чи Кафою та Ак-Керманом наприкінці XIII ст. нам не говорить й наведена автором згадка міста «*Malvocastrum*» у нотаріальному акті, завіреному у місті Кафа нотаріусом Lamberto di Sambuceto про надання кредиту у 800 «*asper baricati*», що датовано 28 травня 1290 року⁶.

¹ Козубовський Г. А. Дані нумізматичні про торговельні шляхи в Україні в середині XIV ст. Археологія. 2012. № 3. К., С. 77.

² Соболева Н. А. К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в 14 – 15 вв. Вестник Московского Университета, 1967, № 2, С. 53.

³ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наукова думка, 1971. 174 с.

⁴ Там само. С. 66-67.

⁵ Piekosiński F., *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257 – 1506*, Cz. 1-3, Kraków 1879. P. 146, CIV, 1403.

⁶ Balard M. *Gênes et l'outre-mer*. Volume 1, *Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290*. Paris: Mouton & Co. 1973. P. 203, #569 (в рецензованому тексті помилково наведено посилання (31) на іншу працю Michel Balard).

Загальновідомо, що Ак-Керман з XIV ст. був відомий як місто та порт, що стояло на шляху різних морських і річкових сполучень між іншими портами на Чорному морі та річкового шляху по Дністру. Проте дослідники зазначають, що «Malvocastrum» («Монкастро»), швидше всього, в кінці XIII ст. не відігравав ще помітної ролі в італійській торгівлі. І якщо в нотаріальних актах «Монкастро» згаданий лише один раз, то в портулані кінця XIII ст. він взагалі не фігурує»¹.

Тож включення цього міста саме до цього шляху наприкінці XIII ст. лише за згадку «asper baricati» та ще й в якості «джучидських диргемів» в одному нотаріальному акті з Кафи 1290 р. не має жодної підстави. Ще менше підстав залучати його до основного маршруту *Татарського шляху* в наступні століття, тому що це місто пізніше було включене до складу *Молдовського шляху*². Що ж до рівності термінів «asper baricati» та «джучидський диргем», то повернемося до цього трохи пізніше.

Таким чином, вилучивши Торговицю та відрізок шляху правим берегом р. Дністер (Маяки → Ак-Керман → «Костешти» → Старий Орхей (Шехр ал-Джедід)) з переліку населених пунктів на ймовірному маршруті «Via Tatarica», можемо з деякими допущеннями реконструювати можливий маршрут сухопутного *Татарського шляху* та визначити час його існування, про що й піде мова далі, у висновках.

Незрозумілим для нас є твердження автора про те, що товари для Улусу Джучи на початок цього шляху в Кафі надходили морем із Трапезунда та інших портів Малої Азії через південний напрямок «Великого шовкового шляху» через Самарканд → Султанію → Тебріз → Трапезунд³. Якщо це, припустимо, так і було, то лишаються незрозумілими аргументи автора такої реконструкції про неможливість постачання товарів до Кафи внаслідок військових дій між ханами Улусу Джучі та Ільханами. Ми знаємо, що всі ці сутички були на суходолі й ніяким чином не заважали сполученню по морю. Ніхто не забороняв торговельні стосунки морським шляхом між портами Трапезунда, Пери та Криму та будь-якими іншими на Чорному чи Середземному морях. Бодай з 1274 р. морська торгівля між різними портами Чорного та Азовського морів добре відома та зафіксована генуезькими нотаріальними документами⁴.

Також у ці самі роки ніхто не забороняв використовувати й північну гілку Великого шовкового шляху, що йшла через Хорезм → Сарайчук → Хаджи Тархан → (1 варіант шляху) Сарай → Бельджамен → Переволок → Азак (Тану), чи (2 варіант шляху) Хаджи Тархан → Маджар → Азак (Тану), а звідти на переправи через р. Дніпро (наприклад, на Таванську переправу) й далі на Східну Європу, навіть оминаючи Крим. Саме цим маршрутом у зворотньому напрямку, із Солгату через Азак (Тану) і далі на південь, подорожував на початку 1330-х рр. Ибн-Батута, долаючи відстань від Кафи до Маджара, поряд з яким у 1334 р. була розташована Ставка (Орда) хана Узбека (1312 – 1340).

Дивовижно, але Л. В. Воротинцев навіть не розглядає можливості існування цього шляху, вважаючи що «північною гілкою «Великого шовкового шляху» у 40-х – середині 60-х рр. XIII ст. здійснювались торговельні зв'язки між Улусом Джучи та державою Хулагу»⁵ та розповідаючи читачам, що: «...основні позиції в структурі експортного товарообігу займали шовк, прянощі (перш за все перець) і перли. В Улус Джучи вони поставлялися південним маршрутом Великого шовкового шляху: через Самарканд, Султанію, Тебриз, Трапезунд і далі по Чорному морю у Кафу» [20]⁶. У наведеному посиланні йдеться про відомий спеціалістам заповіт вірменського

¹ Коновалова И.Г. Итальянские купцы в СевероЗападном Причерноморье в XIII в. Древнейшие государства на территории СССР: 1989. С.306.

² Огуй А. Молдавский торговый путь: образование, расцвет, упадок (XIV–XVII вв.). Русин. 2010 № 04(22). Кишинёв: Татьяна. С. 46.

³ Воротинцев Л. В. «Татарский» торговый путь («Via Tatarica») ... С. 79.

⁴ Bratianu G. I. Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle. Paris, Geuthner, 1929. 360 p.

⁵ Воротинцев Л. В. Указ. сочинение. С. 79

⁶ Там само.

купця зі Львова Тайчадіна (Tauczadin filius condam Iwanis), що був складений 18 червня 1376 р.¹. Розглядаючи цей документ, автор розвідки Осіпян Олександр робить таке припущення: «Можна припустити, що ці східні товари – шовк, перець, мускат і перли – Тайчадін придбав в Кафі або вони були доставлені до Львова його кримськими партнерами»². Далі в тій самій праці йдеться про те, що «швидше всього, в Кафу шовк поставлявся з Трапезунда»³. Зауважимо, що позиції «можна припустити» і «швидше всього» є припущенням, а не твердженням автора, підкріпленим беззаперечними доказами. Додаючи до розгляду відомостей з заповіту Тайчадіна дані зі звіту Клавіхо (Ruy Gonzáles de Clavijo – посол короля Кастилії до Тимура у 1403–1405 рр.), Олександр Осіпян доходить висновку: «Таким чином, товари, що були у Тайчадіна у Львові, і перераховані в його заповіті, постачалися із Китаю, Індії, Персії, по морю через Ормуз і по суші через Самарканд, Султанію, Тебріз, Трапезунд, далі по Чорному морю в Кафу, а вже звідти Тайчадін і його партнери привозили їх до Львова. Далі в Центральну і Західну Європу ці товари постачалися через Краків»⁴. Нагадаю, йдеться про хронологічний період між 1370–1410 роками. Жодного твердження про надходження східних товарів в Улус Джучи через Кафу з південної частини Великого шовкового шляху ані в цей час, ані раніше ми не знаходимо.

Також незрозумілим є визначення Кафи як початку основного маршруту на шляху «Via Tatarica» та його подальшим напрямком суходолом у Ак-Керман і далі. Що заважало генуезьким кораблям прямувати з портів Трапезунда, Пери чи з тієї самої Кафи одразу до Ак-Кермана та направляти товари далі у Європу тамтешніми відомими сухопутними шляхами вздовж Дністра (чи в зворотному напрямку)? На це відповіді також немає.

2. *Хронологія.* У роботі Л. В. Воротинцева про «Via Tatarica» бачимо ретельно розглянуті автором військово-політичні конфлікти другої половини XIII ст. між державами Джучидів та Ільханів⁵. Проте, зазначивши, що їх закінчення за часів правління хана Токти (1290 – 1312) дало поштовх до початку активного використання «Via Tatarica», Л. Воротинцев не наводить жодної згадки про військові конфлікти між ханом Токтою та темником Ногаєм і його нащадками на іншому важливому відрізку цього шляху. Військова боротьба, що тривала на рубежі XIII та XIV ст. на величезній території між річками Сіверський Донець та Дунай, у Кримському Улусі, унеможлилювала будь-які постійні та безпечні торговельні стосунки на сухопутних торгових шляхах Північного Причорномор'я аж до початку 20-х рр. XIV ст. З урахуванням згаданих в численних джерелах і працях на цю тему подій, інформація про активне використання сухопутного відрізка шляху між Таванською переправою та Ак-Керманом до 20-х рр. XIV ст. виглядає досить абсурдною.

Також у сучасних працях авторів, що розглядають Кафу в якості процвітаючого краю на торгових перехрестях Чорного моря наприкінці XIII – початку XIV ст., немає жодної вказівки на військові сутички між ханом Токтою та генуезцями в Криму, що призвели до руйнування самими генуезцями міста Кафи у 1307 р. та занепаду міського життя і торгівельних стосунків через цей порт. Відновлення міста сталося у 1318 р., за часи правління хана Узбека (1312-1341)⁶.

¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1872. T. 3. P. 49-50

² Осіпян А., Возникновение армянских торговых колоний во Львове и Каменце-Подольском и их роль в торговле со странами Причерноморья и Восточного Средиземноморья во второй половине XIII – первой половине XV в. Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 5. Мн., РИВШ, 2012. С. 63.

³ Там само, С. 64.

⁴ Там само.

⁵ Воротинцев Л. В. «Татарский» торговый путь («Via Tatarica») ... С.79-80.

⁶ Мурзакевич Н. История генуезских поселений в Крыму. Одесса, 1837. С. 24.

Зазначимо також, що Л. Воротинцев приводить перший документ зі згадкою «Via Tatarica», який датує 1344 р. Будь-яких посилань на те, що шлях у часи свого активного існування мав саме таку назву («Via Tatarica») більше ми в дослідженні, на жаль, не побачили. За визначенням Л. В. Воротинцева, в наведеному документі шлях «Via Tatarica» згадується в контексті військових дій (осади) Джанібеком (1342-1357) міста Тана (Азак)¹. Визнаємо, що за короткий час від видання роботи Л. Воротинцева нам не вдалося ознайомитися з наведеним у посиланні джерелом, але в іншому джерелі той же самий контекст згадується під 1343² та під 1344³ роками без усякої згадки про таку назву шляху. У цих посиланнях наведено пояснення про існуючий шлях (ea via) по суші між Львовом та Таною. Тож можливість датування першої згадки саме «Via Tatarica» у 1344 р. та, взагалі, існування такої назви шляху у XIII–XIV ст. залишаємо наразі поза критикою.

Часом особливого занепаду *Татарського шляху* багатьма авторами вказується початок Великої Замятні, що припадає на початок 1360х рр.⁴. Проте той же Л. В. Воротинцев подовжує у своєму дослідженні час існування шляху мінімум до початку XV ст. Зазначаючи без цитування джерела, що на початку XV ст. «Via Tatarica» майже не згадується, автор посилається на свідокство Gilbert de Lannoy та Ambrogio Contarini про те, що з останньої чверті XIV ст. *Татарський шлях*, внаслідок втрати безпеки, позбувся своєї колишньої привабливості⁵.

Тож маємо зазначити, що відрізок сухопутного торгового шляху із запропонованою назвою «Via Tatarica» між Кафою та містами на р. Дністер і далі на захід був вкрай небезпечним і не міг повноцінно функціонувати раніше 1320-х років та пізніше 1380-х років.

Ще одним висновком нашого дослідження є те, що Кафа та Солгат, принаймні у другій – третій чверті XIV ст., взагалі відігравали другорядну роль на будь-якому сухопутному торговному шляху. Основним центром, що розподіляв товарні потоки на шляхах зі Сходу через Улус Джучи у Східну Європу, або навпаки, у цей час був Азак (Тана). Про це свідчать як дані нумізматики, визнаючи великий занепад у монетній справі Кримського Улусу у другій – третій чверті XIV ст., так і дані Francesco Pegolotti, який у своїй *Practica della mercatura* ретельно розглядає ринок, грошовий обіг та монетну справу саме Азаку (Тани)⁶.

Тож перейдемо до розгляду ще декількох важливих питань, відповіді на які може надати лише нумізmatика.

3. *Нумізmatика*. Кожний торговий шлях часів Середньовіччя супроводжують знахідки монет. Як у вигляді скарбів, так і поодиноких знахідок на місцях зупинок караванів на ночівлю чи відпочинок, біля криниць та річкових переправ, в місцях можливої небезпеки тощо. Це більшою мірою стосується обігу мідних монет, що мали регіональний характер. Аналізуючи мапу нумізmatичних знахідок мідних монет з того чи іншого регіону, можна визначити час існування того чи іншого шляху та його напрямок (маршрут).

Наразі нам невідомі ані поодинокі знахідки монет, ані скарби срібних чи мідних монет Улуса Джучі, датованих до 20-х рр. XIV ст. на визначеному Л. Воротинцевим маршруті шляху «Via Tatarica» у міжріччі р. Дніпро від Таванської переправи у напрямку до р. Дністер у районі переправи біля городища Маяки. Виключення становлять лише поодинокі знахідки у районі Кінбурнської коси на лівобережжі Дніпровського лиману та у районі сучасної Аджигольської балки на правобережжі того ж Дніпровського лиману⁷.

¹ Воротинцев Л. В. Указ. сочинение. С. 79.

² Thomas G. M. *Diplomatarium veneto-levantinum sive Acta et diplomata res venetas, graecas atque levantis illustrantia*. Venetiis: Sumptibus Societatis, 1880. pt. 1. 1300-1350. P. 267, # 139 (1).

³ Thomas G. M. *Diplomatarium veneto-levantinum ...* P. 320, # 170.

⁴ Воротинцев Л. В. «Татарский» торговый путь («Via Tatarica») ... С. 83.

⁵ Там само.

⁶ Pegolotti F. V. *La practica della mercatura*. Cambridge, Massachusetts: The mediaval Academy of America. 1936. P. 24.

⁷ Піворович В. Б. Монети і скарби півдня України. Херсон. 2008. С. 8-13.

Мідні та срібні монети, що відомі в знахідках у Побужжі, датовані кінцем першої – початком другої половини XIV ст.¹. Проте існують виключення. У матеріалах, зібраних В. Б. Піворовичем, відомі численні знахідки срібних та мідних монет часів від правління хана Абдаллаха (1367–1370) й до правління хана Токтамиша (1380–1395) включно². Такі топографічні дані стосуються території від Солгату і аж до Аджигольської балки та фортеці Баликлея.

Ми проаналізували відомості про знахідки лише одного типу мідних монет з ім'ям хана Абдаллаха (1367–1370) та із зображенням котячого хижака. Результат такого аналізу видно на наведеній у статті мапі (зображення рисунку зворотного боку такої монети з хижакком у центрі монети). Ми бачимо витягнуту смугу місць знахідок монет наведеного типу, прив'язаних до топографічних об'єктів на Лівобережжі Дніпра з переходом таких місць на правий берег та крайньою точкою їх фіксації в районі фортеці Баликлея.

З наведеної мапи ми також бачимо, що цей тип монет присутній у масових знахідках під час зборів та археологічних робіт у Азаку та на території кочової ставки біля с. Шипилівка Луганської області³. На території ставки знайдених монет цей тип стоїть на другому місці по кількості. Зараз провадяться дослідження, які мають відповісти на питання в одному чи декільком місцях були карбовані численні різновиди цього типу монети, що були знайдені на місці кочової ставки на території сучасної Луганської області.

На нашу думку, саме цей тип монет показує нам напрямок *Татарського шляху* у 60-і роки XIV ст. та місце можливої переправи. Ця думка потребує додаткових досліджень та є, на наш погляд, дуже привабливою, тому що від фортеці Баликлея відкривається досить прямий та практично такий, що не потребує ніяких переправ, шлях до Кам'янця по вододілу між Дністром та Бугом.

Щодо датування археологічних комплексів та інших об'єктів кінцем XIII ст. на підставі знахідок монет з ім'ям хана Токти (1290–1312), маємо зазначити таке. Монетна справа Улусу Джучі часів правління цього хана має два чітко розділені періоди. До 1310 р. монетна справа у різних частинах Улусу Джучі використовувала різні традиції та різні монетні системи, що утворилися в улусах з початку виникнення монетного карбування. У Криму це продовжувалося до 1307 р. Це остання відома нам дата на срібних йармаках Криму. У 1310 р. у столичному Сараї було вперше емітовано срібні монети, що були карбовані по зовсім іншій системі. Вони називалися данги й дорівнювали 1/6 срібного рахункового динара вагою у 2 міскали. 16 мідних монет у цій системі дорівнювали 1 ваговому дангу (1/6 міскалу) або 32 мідних монети дорівнювали 1 срібному карбованому дангу. Монетна система на основі цих двох дангів та мідної монети із затвердженням «височайшим повелінням» курсом перерахунку за часів правління хана Узбека (1312–1341) запанувала на всій території Улуса Джучі, за виключенням Хорезму. У Крим та прилеглі регіони нова монета потрапила лише після 1320 р., коли офіційно було припинено карбування місцевих срібних номіналів та нормалізувалась внутрішня політична та економічна ситуація. Проте широкого розповсюдження монети Токти 1310 р. набули за часів Джанібека (1342–1357) й трохи пізніше. Наприклад, скарби, що своїм складом повністю співпадають з усім переліком Торговицьких нумізматичних знахідок легко знайти в переліку скарбів джучидських монет, датованих 1360-ми рр.⁴

¹ Козубовський Г. А. Дані нумізматика про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. Археологія, 2012, № 3. К., 2012. С. 77 рис.

² Піворович В. Б. Вказ. праця. С.23-63.

³ Санджаров С. Н., Хромов К. К., Монетный комплекс времен Улуса Джучи, собранный в Луганской области (краткий обзор). Эпиграфика Востока, вып. XXXI. М., ИВ РАН 2014. С. 299-317.

⁴ Фёдоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды. М.: Палеограф, 2003. 352 с.

Всі ці факти дають можливість визначати час існування в обігу сарайського дангу Токти 1310 р. карбування дуже широким хронологічним діапазоном між 1310–1360 рр. та, на жаль, не можуть служити підставою для датування археологічного об'єкта часами правління цього хана, тим більше – його початком.

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити такі висновки:

1. *Татарський шлях* в якості торгового шляху фіксується джерелами з 1343 року. За деякими непрямыми даними дату початку роботи цього шляху можна підняти до 20-х років XIV ст.

2. Основний напрямок шляху вів від Азака до Львова, з відгалуженнями в бік переправи на Сіверському Донцю (на майбутній Кальміуський шлях), на Таванську переправу (шлях на Торговицю та Київ), у Крим до генуезького міста Кафа через Солгат, на переправу Маяки (до шляхів на правобережжі Дністра) та від витoku Кодими співпадав за маршрутом з майбутнім Кучманським шляхом¹.

3. У працях сучасних дослідників дуже часто припущення одного перетворюються в однозначні твердження іншого автора. Іноді такі твердження суперечать навіть загальновідомим фактам.

4. Наше припущення щодо наявності переправи в часи діяльності татарського шляху з лівого берега Дніпровського лиману з Кінбурнської коси на правий берег біля Аджигольської балки та прямуванням далі повз фортецю Баликлея й далі маршрутом по вододілу Дністра та Бугу лишається, на наш погляд, продуктивним.

5. Порт Кафи слід вважати важливим портом морського сполучення на Чорному морі, а не початком сухопутного шляху «Via Tatarica». Швидше, у часи небезпеки сухопутного сполучення на захід Кафа була кінцевим пунктом у північному відгалуженні Великого шовкового Шляху. Проте слід зазначити, що за часів конфлікту між Ногаєм та ханом Токтою на межі XIII–XIV ст., а потім й між генуезцями та тим же ханом, будь-яка торговельна активність Кафи є сумнівною. У 1307 р. місто піддається руйнуванню, а відновлення його відбувається лише у 1318 р.

6. Час між останньою чвертю XIII ст. та 20-ми роками XIV ст., внаслідок війни між ханом Токтою та Ногаєм і його нащадками становив загрозу для будь-якої торговельної активності у міжріччі Сіверського Донця та Дністра.

За даними письмових джерел, перша згадка про *Татарський шлях* з Азаку до Львова датована 1343 р. За згадками інших письмових джерел та аналізом нумізматичного матеріалу, час існування шляху може бути визначений між 1320–1380 рр. Можливо, пізніше таку назву мав загальний напрямок для торговельного сполучення, який оминав Молдавію з північного сходу.

7. Особливості монетної справи Улусу Джучи наразі унеможливають датування археологічних комплексів та скарбів другою половиною або кінцем XIII ст. лише на підставі наявності там будь-яких срібних монет з ім'ям хана Токти (1290-1312).

8. Грошовий термін генуезьких письмових джерел «asper baricati» є частиною терміносистеми нотаріальних актів середньовічної генуезької республіки. В цій системі були застосовані терміни, що визначали грошові та грошово-рахункові одиниці, а не монетні номінали. Наразі, з тих самих джерел достеменно відомі інші подібні грошово-вагові одиниці, які не існували у вигляді карбованої монети або ніколи, або під час складання цих джерел у XIII–XIV ст., наприклад: «asperos Soldaninos»² або «libras... boni argenti ligam et pondus Genuae»³ та ін.

¹ Кісь Я.П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. Жовтень. 1986. № 4. С 134–136. (мапа)

² Brătianu G. I., Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle. Paris, P. Geuthner, 1929. P. 303-304, IV.

³ Ibid. P. 315, XIII.

Мішанина з термінів різних терміносистем у сучасних роботах є прикрою помилкою європейських авторів XIX ст., які у свій час почали величезну роботу з публікації генуезьких архівів без будь-яких знань про джучидську нумізматичку (зокрема Кримського улусу) та їх послідовників¹. Тож підкреслимо, що рівність значення термінів «asper baricati» та «джучидський диргам» є суто умовною й можлива на практиці лише за цілого ряду обставин і припущень.

Одиниці, що мала назву «asper baricati» у нотаріальних актах генуезьких колоній, на нашу думку, відповідала будь-яка іноземна срібна монета: не генуезька, не візантійська та не трапезундська, тобто будь-яких держав за рамками домовленостей між Генуєю, Візантією та Трапезундом, що була в обігу на узбережжі Чорного та Азовського морів за межами історичного Рух Romania (від Дунаю до кордону Грузії та Трапезунду), та мала відповідну вагу в межах допустимої та рівної цій грошово-ваговій одиниці.

Література

1. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. T. 3. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. Lwów : Druk. Narodowa W. Manieckiego 1872. 319 s.
2. Balard M. Gênes et l'outre-mer. Volume 1, Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290. Paris: Mouton & Co. 1973. 420 p.
3. Balard M. Gênes et L'Outre-Mer. II. Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzö, 1360 (Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Age XIII). Paris-La Haye-New York: 1980. 209 p.
4. Brătianu G. I. Actes Des Notaires Génois de Péra Et de Caffa de la Fin Du Treizième Siècle, 1281-1290. Académie Roumaine. Études et recherches. no. 2. Bucarest: Cultra nationala. 1927. 375 p.
5. Brătianu G. I. Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle. Paris : P. Geuthner. 1929. 359 p.
6. Bratianu G. I. Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Contributions a l'histoire de la domination byzantine et tatar et du commerce genois sur le littoral roman de la mer Noire. Bucuresti. 1935. 195 p.
7. Pegolotti F. B. La practica della mercatura. Cambridge, Massachusetts: The mediaval Academy of America. 1936. 443 p.
8. Thiriet F. Regestes des deliberations du senat de Venise concernant la Romanie T. I (1329-1399). Paris, La Haye: Mouton, 1958. 246 p.
9. Thomas G. M. Diplomatarium veneto-levantinum sive Acta et diplomata res venetas, graecas atque levantis illustrantia. Pars. 1. (1300-1350). Venetiis : Sumptibus Societatis. 1880. 410 p.
10. Yarovaya E., Slepova T. La Via Tartarica. Lo Stile Dello Zar. Arte e Moda tra Italia e Russia dal XIV al XVIII secolo. Exhibition catalogue. Prato. Milano, 2009. 19-21.
11. Арсланов А. М. Сухопутные торговые маршруты в западной торговле Золотой Орды второй половине XIII – первой половины XIV в. Грамота. № 6 (44) Ч. II. Тамбов. 2014. С. 15-18.
12. Воротынцев Л. В. Татарский торговый путь («Via Tatarica») в системе международной торговли XIII – XV вв. Золотоордынское обозрение. Т. 7, № 1. Казань, 2019. С. 77-89.
13. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М.: Наука, 1985. 246 с.
14. Кісь Я.П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. Жовтень. 1986. № 4. С 134–136.
15. Козубовський Г. А. Дані нумізматички про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. Археологія. № 3. К., 2012. С. 75-82.

¹ Хромов К.К. Аспр барикати. К вопросу о денежных единицах в итальянских источниках второй половины XIII – 30-х годов XIV века. XX Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород 16-20-апреля 2019 г. М., 2019. С. 95-97

16. Коновалова И.Г. Итальянские купцы в СевероЗападном Причерноморье в XIII в. Древнейшие государства на территории СССР. Москва: Наука, 1989. С. 301-309
17. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наукова думка, 1971. 174 с.
18. Мурзакевич Н.Н. История генуэзских поселений в Крыму / сост. Николаем Мурзакевичем. Одесса: В Гор. тип., 1837. [2], III, 91, V, [3] с., [3] л. ил.
19. Огуй А. Молдавский торговый путь: образование, расцвет, упадок (XIV–XVII вв.). Русин. 2010 № 04(22). Кишинёв: Татьяна. С. 45-61.
20. Осипян А. Возникновение армянских торговых колоний во Львове и Каменце-Подольском и их роль в торговле со странами Причерноморья и Восточного Средиземноморья во второй половине XIII – первой половине XV в. Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 5. Мн., 2012. С. 54–84.
21. Піворович С.Б. Монети і скарби півдня України. Херсон. 2008. 196 с.
22. Санджаров С.Н., Хромов К.К., Монетный комплекс времен Улуса Джучи, собранный в Луганской области (краткий обзор) // Эпиграфика Востока, вып. XXXI. М., ИВ РАН 2014. С.299-317.
23. Скржинская Е. Ч. (редактор). Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. Л.: Наука. 1971. 274 с.
24. Соболева Н. А. К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в 14 – 15 вв. ВМУ, 1967, № 2, С. 49 – 61.
25. Фёдоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды. М.: Палеограф, 2003. 352 с
26. Хромов К.К. Аспр барикати. К вопросу о денежных единицах в итальянских источниках второй половины XIII – 30-х годов XIV века // XX Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород 16-20 апреля 2019 г. М., 2019. С.95-97.

References

- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. (3). Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. Lwów: Druk. Narodowa W. Manieckiego 1872. [in Poland, Latin]*
- Arslanov A. M. (2019). *Sukhoputnye torgovye marshruty v zapadnoy torgovle Zolotoy Ordy vtoroy polovine XIII – pervoy poloviny XIV v.* [Overland trade routes of the Western trade of the Golden Horde the second half of the 13th – first half of 14th century]. *Gramota.* (6(44)). Tambov, 2014. 15–18. [in Russian]
- Balard M. (1973). *Gênes et l'outre-mer. Volume 1, Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290.* Paris: Mouton & Co. [in French]
- Balard M. (1980). *Gênes et L'Outre-Mer. II. Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzö, 1360 (Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Age XIII)* [Genoa and Overseas. II. Acts of Kilia by the notary Antonio di Ponzö, 1360 (Documents and research on the economy of the Byzantine, Islamic and Slavic countries and their commercial relations in the Middle Ages XIII)]. Paris-La Haye-New York: [in French]
- Brătianu G. I. (1929). *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle.* [Research on Genoese trade in the Black Sea in the 13th century]. Paris : P. Geuthner. [in French]
- Bratianu G. I. (1935). *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Contributions a l'histoire de la domination byzantine et tatar et du commerce génois sur le littoral roman de la mer Noire.* [Research on Vicina and Cetatea Alba. Contributions to the history of Byzantine and Tartar domination and the Genoese trade on the Black Sea Roman coast]. Bucuresti. [in French]

- Brătianu G.I. (1927). *Actes Des Notaires Génois de Péra Et de Caffa de la Fin Du Treizième Siècle, 1281-1290*. [Notarial Acts Genoa of Pera and Caffa of the End of the Thirteenth Century, 1281-1290]. *Académie Roumaine. Études et recherches*, (2). Bucarest: Cultra nationala. [in French]
- Egorov V. L. (1985). *Istoricheskaja geografija Zolotoj Ordy v XIII-XIV vv.* [The historical geography of the Golden Horde in the XIII – XIV centuries]. Moscow: Nauka. [in Russian]
- Fjodorov-Davydov G. A. (2003). *Denezhnoe delo Zolotoj Ordy*. [Money business of the Golden Horde]. Moscow: Paleograf. [in Russian]
- Hromov K.K. (2019). *Aspr barikati. K voprosu o denezhnyh edinicah v ital'janskikh istochnikah vtoroj poloviny XIII – 30 h godov XIV veka* [On the issue of monetary units in Italian sources of the second half of the XII – 30s of the XIV century] *XX Vserossijskaja numizmaticheskaja konferencija. Velikij Novgorod 16 – 20 aprelja 2019 g.* Moscow, 95-97. [in Russian]
- Kis' Ya.P. (1986). *Tatars'ki shliakhy na Ukraini v XVI–XVII st.* [Tatar roads in Ukraine in the XVI-XVII c.]. *Zhovten'*. 1986.(4). Kyiv. 134–136. [in Ukraine]
- Konovalova I.G. (1989). *Ital'janskie kupcy v SeveroZapadnom Prichernomor'e v XIII v.* [Italian merchants in the Northwest Black Sea in the XIII century]. *Drevnejshie gosudarstva na territorii SSSR*. Moskva: Nauka 301-309 [in Russian]
- Kotljars' M. F. (1971). *Groshovij obig na teritorii Ukraini dobi feodalizmu*. [These numismatics about trade routes in Ukraine in the middle of the XIV century]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukraine]
- Kozubovs'kyj H. A. (2012). *Dani numizmatyky pro torhivel'ni shliakhy v Ukraini v seredyni XIV st.* [These numismatics about trade routes in Ukraine in the middle of the XIV century]. *Arkheolohiia*. (3). Kyiv, 75-82. [in Ukraine]
- Murzakevich N.N. (1837) *Istoriya genue'zskix poselenij v Krymu / sost. Nikolaem Murzakevichem*. [History of Genoese settlements in Crimea / comp. by Nikolai Murzakiewicz]. Odessa: Gorodskaya Tipografiya, 1837, 104. [in Russian]
- Oguy A. (2010). *Moldavskij torgovyj put': obrazovanie, rascvet, upadok (XIV–XVII vv.)* [Moldavian trade road: education, prosperity, decline (XIV – XVII centuries)]. *Rusin*. 2010 (04(22)). Kishin'jov: Tat'jana. 45 61. [in Russian]
- Osipyany O. L. (2012). *Vozniknovenie armyanskikh torgovykh kolonij vo L'vove i Kamianets-Podol'skom i ikh rol' v torgovle so stranami Prichernomor'ya i Vostochnoy Evropy vo vtoroy polovine XIII – pervoy polovine XV v.* [The emergence of Armenian trade colonies in Lviv and Kamianets-Podilskyi and their role in trade with the countries of the Black Sea and Eastern Europe in the second half of the 13th – the first half of the 15th century]. *Studia Historica Europae Orientalis. Issledovaniya po istorii Vostochnoy Evropy*. (5). Minsk. 53–84. [in Russian]
- Pegolotti F. B. (1936). *La practica della mercatura*. [The practice of trade]. Cambridge, Massachusetts: The mediaval Academy of America. [in Italian, English]
- Pivorovych S.B. (2008). *Monety i skarby pivdnia Ukrainy* [Coins and Treasures of the South of Ukraine] (1) Kherson. 2008. [in Russian, Ukrainian]
- Sanzharov S. N., Khromov K. K. (2014). *Monetnyj kompleks vremen Ulusa Dzhuchi, sobrannyj v Luganskoj oblasti (kratkij obzor)*. [Coins complex of Ulus Dzhuchi from the Luhansk region (short review)]. *Jepigrafika Vostoka* (XXXI). Moscow: Institut Vostokovedenija RAN. 299-317. [in Russian]
- Skrzhinskaja E. Ch. (Ed). (1971). *Barbaro i Kontarini o Rossii. K istorii italo-rossijskikh svjazej v XV v.* [On the history of Italian-Russian relations in the 15th century.]. Leningrad: Nauka. [in Russian]
- Soboleva N. A. (1967). *K probleme obrashhenija prazhskikh groshej v russkikh zemljah v 14 – 15 vv.* [To the problem of the circulation of Prague pennies in Russian lands in the 14th – 15th centuries] *Vestnik Moskovskogo Universiteta* (2). Moscow. 49-61. [in Russian]
- Thiriet F. (1958). *Regestes des deliberations du senat de Venise concernant la Romanie T. I (1329-1399)*. [Registries of the deliberations of the senate of Venice concerning Romania T. I (1329-1399)]. Paris, La Haye: Mouton, [in French]

Thomas G. M. (1880). *Diplomatarium veneto-Levanticum : sive, Acta et diplomata res venetas, Graecas atque Levantis illustrantia*. Venetiis : Sumptibus Societatis. [I]. Pars 1. (1300-1350). Venetiis: Sumptibus Societatis. [in Latin, Italian]

Vorotyntsev L. V. (2019) «Tatarskij» torgovyj put' («Via Tatarica») v sisteme mezhdunarodnoj torgovli XIII XV vv. [The «Tatar» Trade Route («Via Tatarica») in the International Trade System of the 13th-15th centuries]. *Zolotoordynskoe obozrenie*, (7.1), Kazan'. 77-89. [in Russian].

Yarovaya E., Slepova T. (2009). *La Via Tartarica. Lo Stile Dello Zar. Arte e Moda tra Italia e Russia dal XIV al XVIII secolo*. Exhibition catalogue. Prato. Milano. 19-21. [in Italian]

